

7.022.82:477.54“18/19”
ID ORCID 0000-0002-9564-8672
DOI 10.33625/visnik2021.01.083

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ В ХАРКОВІ (1896–1918)

Соколюк Л. Шляхи розвитку мистецької освіти в Харкові (1896–1918). У статті на основі ще не опублікованих архівних документів проаналізовано діяльність харківських міської художньої школи (1896–1912) і художнього училища (1912–1918). Розкрито зв'язок їхньої педагогічної системи зі створеною раніше в приватній школі М. Раєвської-Іванової, хоч і було втрачено художньо-промисловий напрям. Виявлено, що бюрократична тяганина з приводу перетворення Харківської міської художньої школи в училище з певними правами, що розтяглася на 16 років і спричинена Санкт-Петербурзькою академією мистецтв, гальмувала розвиток художньої освіти в Харкові в даний період. Показано, що відкрите нарешті 1912 р., значно пізніше за інші заклади такого типу на теренах Російської імперії, Харківське художнє училище не встигло на повну силу розгорнути свою роботу через події, пов'язані з Першою світовою війною і встановленням радянської влади на українських землях, через що деякі талановиті випускники училища вимушені були емігрувати і розвивати свою творчість на іншому континенті, стаючи широко відомими у світі майстрами (В. Бобріцький, Б. Цибіс). Установлено, що мистецькі погляди педагогічного колективу училища були близькими до передових ідей часу, тобто доби модерну, що підтверджується деякими маловідомими ілюстраціями їхніх творів, наведеними у статті. Разом з тим, педагоги училища під керівництвом директора, – яким став учень І. Рєпіна в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв О. Любимов, – в епоху невизначеності подальшого розвитку мистецької освіти взагалі, змогли зберегти найкращі традиції серйозної академічної підготовки, що витримали випробування впродовж не одного століття, довівши свою спроможність до розвитку й оновлення. Ці найкращі надбання педагогічної системи училища перейшли у спадок вищій мистецькій освіті в Харкові, століття якої відзначатиметься восени 1921 р. Розкрито, що педагоги училища, які сами свого часу підключалися до інноваційних пошуків доби, не стали на заваді «кубофутуристичних» уподобань своїх учнів, що ставало новою ознакою стилістичних змін у мистецтві. У подальшому вже в системі вищої освіти Харкова разом працювали і прихильники дотримання традиції, і ті, хто закликав до нових і нових змін. Але це вже тема подальших досліджень.

Ключові слова: Харків, художня освіта, міська мистецька школа, Раєвська-Іванова, художнє училище.

Sokolyuk L. Ways of Art Education Development in Kharkiv (1896–1918). This article analyzed the activities of Kharkiv City Art School (1896–1912) and Kharkiv Art School (1912–1918) on the basis of unpublished archival materials. The article reveals the connection of these educational institutions with the pedagogical system of Rayevska-Ivanova's private art school (1869–1896) in Kharkiv, although the industrial art profile inherited in that school was lost. The author showed that the bureaucratic red tape on the part of St. Petersburg Academy of Arts regarding the transformation of Kharkiv City Art School into Specialized School with the corresponding rights stretched for 16 years and slowed down the development of art education in Kharkiv during that period of time. It is emphasized that the opening of Kharkiv Art School finally took place in 1912, that is, much later than other similar educational institutions on the territory of the Russian Empire. It did not have time to fully deploy its work due to the events associated with the First World War and the establishment of Soviet power in Ukraine. Therefore, some talented graduates of that school were forced to emigrate and develop their creativity on other continent, becoming famous masters in the world (V. Bobrytsky, B. Tsybis). At the same time, the teachers of the school under the leadership of its director, a former student of I. Ryepin's at St. Petersburg Academy of Arts, O. Lyubimov managed to preserve the best traditions of serious academic training in that era of uncertainty about the further development of art education. These best achievements were inherited by the higher art education of Kharkiv, whose centennial anniversary will be celebrated in September 1921. The teachers of the Art School, who themselves joined the innovative pursuits of their time, did not interfere with the “cubo-futuristic” preferences of their students, which became a new sign of stylistic changes in art. Subsequently, both supporters of traditions and innovators worked together in the system of higher art education in Kharkiv. But this is the subject of some further research.

Keywords: Kharkiv, art education, City Art School, Rayevska-Ivanova, Art School.

Постановка проблеми. Харківська державна академія дизайну і мистецтв, що у своїй структурі поєднала обидві гілки мистецької освіти – образотворче мистецтво і дизайн, готується до свого століття у 2021 р. як закладу вищої художньої освіти. Шлях до формування нинішньої системи викладання був дуже непростий: від суто художнього профілю переходили до художньо-промислового і навпаки, поки у наш час не повернулися до моделі, створеної ще в школі М. Раєвської-Іванової (1869–1896). Із цієї кінцевої дати розпочинається новий період, пов'язаний з діяльністю місцевої художньої школи, перетвореної 1912 р. в Харківське художнє училище, і втратою художньо-промислового напрямку. Частина педагогів училища згодом продовжили викладання в Харківському художньому технікумі, який запрацював з 1921 р., отримавши тоді статус вищого навчального закладу. Утім, наскільки система на-

вчання в міській художній школі (1896 – перш. пол. 1912) і художньому училищі (др. пол. 1912 – 1918) відповідала завданням, поставленим перед мистецтвом того періоду, і що як оновлена традиція знайшло продовження в подальшому в системі вищої мистецької освіти міста, – така проблема в наукових публікаціях ще не порушувалася. Разом з тим, **актуальність** її в умовах сьогодення очевидна і відповідає нагальним завданням української мистецтвознавчої науки, особливо зважаючи на те, що і в наші дні, як колись у далекому 1918-му, зазвучали нові заяви щодо «шкідливості» ґрунтовної академічної освіти і навіть щодо необхідності її ліквідації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Уперше дослідження особливостей системи викладання в Харківській міській художній школі (др. півріччя 1896 – перш. пол. 1912 р.) і Харківському художньому училищі (др. півріччя 1912 – 1918 р.) було проведене в нашій кандидатській дисертації, присвяченій еволюції художньої освіти в Харкові у XVIII – на початку XX ст. [16] і захищеній ще 1987 р. Нині вона знаходиться поза межами України і залишається малодоступною для науковців. Опубліковані матеріали, що з'явилися потім і якимось торкаються проблеми поставлення викладання в міській художній школі і художньому училищі в Харкові, містять хіба що окремі факти суто інформаційного характеру щодо діяльності окремих художників-педагогів, котрі потім продовжили працювати в Харківському художньому технікумі¹ [1; 4; 5; 7; 15; 17; 18; 19]. У цих дослідженнях не йдеться про систему навчання в мережі мистецької освіти в місті, що склалася задовго до заснування навчального закладу вищого типу. Також оминається питання традицій, що сформувались у місті за більш ніж півтора століття від часу заснування тут взагалі першої в Україні академічної мистецької школи (1758). Не зупиняються автори і на проблемі особливостей мистецької традиції в Харкові в контексті специфіки його історичного розвитку, а також її ролі в процесі виховання майбутніх мистців на сучасному етапі. Однак у низці публікацій є нові цінні відомості про творчі здобутки мистців-педагогів як міської художньої школи, так і художнього училища в Харкові – здобутки, що мали відбитися на професійному формуванні учнів. З іншого боку, ще не опубліковані архівні документи, вперше виявлені авторкою в центральному державному історичному архіві РФ, що містять звіти цих харківських навчальних закладів. Вони є важливим підґрунтям для розкриття шляхів розвитку мистецької освіти в Харкові за період 1896–1912 рр.

Мета дослідження. На основі введення, перш за все, нових архівних документів простежити шляхи розвитку художньої освіти в Харкові періоду 1896–1912 рр., а також розкрити особливості системи академічної освіти в цьому українському місті та її еволюцію, зв'язок з ідейно-естетичними поглядами мистців-педагогів, відображеними в їхній творчості й викладацькій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Міська художня школа. До кінця XIX ст. затребуваність у художній освіті в Харкові все більше зростала, а її мережа продовжувала розширюватися. До різних курсів, художньо-ремісничої майстерні декоративного живопису Л. Тракала, про що йшлося в нашій попередній статті², додавались усе нові приватні студії, які відкривалися при Харківському художньо-промисловому музеї колишніми учнями Раєвської-Іванової, зокрема Андрія Данилевського і Миколи Уварова, а також відомого російського жанриста і послідовника Тараса Шевченка – Івана Соколова, який довгий час жив у Харкові. Усього, згідно з відомостями, що поступили до Санкт-Петербурзької академії мистецтв, яка опікувалася художньою освітою на теренах усїєї величезної імперії, включаючи Харків, на художньо-педагогічній ниві в цьому слобжанському місті працювали вже більше двадцяти художників з академічною освітою, в основному уродженці Харкова [10, арк. 13 зв.]

Особливої гостроти набувала в місті проблема художньої школи як державного навчального закладу. Поговорювати про це почали з 1880-х рр., і міський голова І. О. Фесенко запропонував М. Раєвській-Івановій «перевести школу в приміщення при міському музеї», вбачаючи в цьому можливість таким чином розв'язати проблему. Утім, Раєвська-Іванова, розуміючи, з одного боку, хиткість становища приватної школи, що «залежить виключно від життя і здоров'я однієї особи» [6, с. 3], але з іншого – прагнучи зберегти найкраще зі своїх досягнень, особливо загальну доступність мистецької освіти і художньо-промисловий профіль, не хотіла ризикувати, поки обстановка не стане більш визначеною. У травні 1890 р. мисткиня писала до Санкт-Петербурзької академії мистецтв із цього приводу: «Щойно відкриється в Харкові міська школа малювання на раціональних началах і притім загальнодоступна, моя школа зіллється з нею в одне» [9, арк. 53].

Першим поштовхом, що збуджував увагу до цього питання, стала реформа самої Санкт-

² (1899–1921).

Петербурзької академії мистецтв 1893 р., коли викремилося Вище художнє училище і прямо було поставлено питання про створення мережі шкіл для підготовки його абітурієнтів. Уже на 14 січня 1894 р. віце-президент академії І. І. Толстой звернувся до харківського голови з листом стосовно піднесення художньої освіти [6, с. 3]. Згідно з викладеною в ньому заявою, художня школа із загальноосвітнім курсом могла «розраховувати на щорічну підтримку з боку Академії мистецтв розміром не менше 10 тисяч рублів» [10, арк. 14 зв.] Така постановка проблеми, що давно назріла, активізувала міське управління і художню громадськість міста. Невдовзі, на початку цього ж року, було створено спеціальну комісію під головуванням Раєвської-Іванової, куди, окрім неї, увійшли ще семеро місцевих художників (Д. І. Безперчий, С. І. Васильківський, А. І. Данилевський, О. М. Іваницький (фотохудожник. – Л. С.), П. К. Крюков, М. М. Уваров, Є. Є. Шрейдер) і троє архітекторів (О. М. Бекетов, Л. М. Браїловський, Г. М. Шторх) [10, арк. 7 зв.] До 16 червня 1895 р. комісією було розроблено статут школи, програму і складено кошторис на її утримання [10, арк. 9–9 зв.]

У статуті знайшов відображення багаторічний педагогічний досвід Раєвської-Іванової. Перш за все, намічалася збереження загальнодоступності школи, двері якої «широко будуть відкриті для усіх, хто прагне і жадає художнього світла» [10, арк. 14 зв.] Бралися до уваги й особливості Харкова як швидко зростаючого промислового міста³. З урахуванням місцевих умов у статуті передбачалося, що поряд із підготовкою учнів для вступу до вищого художнього закладу, яким на той час у Російській імперії була Санкт-Петербурзька академія мистецтв, харківська школа буде надавати і художньо-промислому освіту, основи якої вже були закладені Раєвською-Івановою, «вповні закінчену по одному з відділів живопису» [10, арк. 16], чому сприяло би влаштування майстерень. Планувалися майстерні релігійного, пейзажного, декоративного живопису, жанру і, «якщо дозволять кошти», історичного живопису. Майстерні могли б відкриватися «у міру місцевих потреб» [10, арк. 20]. Виходячи із завдань загальнодоступності школи, статут був складений таким чином, щоб «кожен із класів, починаючи з підготовчого, давав дещо закінчене, на якій би сходині навчання учень не залишив школу» [10, арк. 14 зв.], як це було у Раєвської-Іванової.

До середини 1890-х рр. у низці міст Російської імперії запрацювали художні школи – в

Одесі, Варшаві, Гельсінгфорсі (нині Гельсінкі), Києві, Пензі тощо. Турботу про навчальні заклади брали на себе або міські управління, або різні товариства чи спроможні меценати. Харківська школа, що виникла раніше від більшості інших, трималася зусиллями ініціаторки, яка не мала величезних коштів. Тому підкреслюючи, як зросло в суспільстві усвідомлення важливості мистецтва, члени комісії зі складання статуту міської художньої школи в Харкові розраховували знайти підтримку Санкт-Петербурзької академії мистецтв. Надсилаючи туди свої проєкти, комісія нагадувала віце-президенту І. І. Толстому про обіцяні 10 тисяч для художніх шкіл із загальноосвітнім курсом – що і враховувалося в її планах. Указувалося, що на початку роботи, оскільки працюватимуть не всі класи, будуть затребувані менші витрати [10, арк. 13, 14 зв.]

Не справдилися надії Раєвської-Іванової на швидке розв'язання проблеми, і, втративши зір, восени 1896 р. вона передала свою приватну школу разом із ґрунтовним методичним фондом у порядкування міста. Про це йдеться у звіті за 1896 р.: «Після закінчення занять на літніх канікулах школа була переведена в приміщення при міському художньо-промисловому музеї» [6, с. 3]. Дата початку роботи міської художньої школи підтверджується і звітом голови її педагогічної ради за 1896/97 навчальний рік [10, арк. 55 зв.–56]. На утримання школи місцевою владою було виділено 1300 рублів [10, арк. 55]. Певною мірою ця сума доповнювалася платою за навчання, що становила 25 рублів з учня на рік⁴ із розстрочкою по півріччях [10, арк. 55 зв.] Утім, кошти були занадто скромними, і школа зазнавала великих матеріальних труднощів. Не було можливості відремонтувати приміщення, влаштувати необхідне освітлення робіт і моделей тощо [10, арк. 55 зв.–56]. Раєвська-Іванова, втративши зір, не могла вже не тільки викладати, а й піклуватися, як раніше, про матеріальну підтримку школи влаштуванням вечорів із «живими картинами», стежити за веденням справи. Голова педагогічної ради школи, академік О. М. Бекетов (Іл. 1), зайнятий на новобудовах міста, був надзвичайно обмежений часом, щоб займатися школою з усією серйозністю. Ці обставини і багато в чому невизначеність становища у зв'язку з очікуванням затвердження статуту не могли не відбитися на навчальній роботі. У звіті О. М. Бекетова про діяльність школи за 1896/97 навчальний рік

⁴

замало йшлося про заняття. Зрозуміло лише, що до головного і фігурного класів, що вже працювали, додавалися натурний та етюдний, у яких викладався рисунок і живопис з живої природи [2, с. 839], а через невлаштованість не вдавалося з «достатньою строгістю» досягати «проходження вповні систематичного курсу» [10, арк. 55 зв.] Така лаконічність, звичайно, не випадкова і була викликана відсутністю налагодженої системи в роботі школи.

Між тим Санкт-Петербурзька академія мистецтв не поспішала ні з виділенням субсидії, ні з утвердженням статуту. Розглянувши 17 квітня 1896 р. проект статуту і кошторис харківської школи, академічне зібрання вирішило, що проект складено «на надто широких засадах»: заплановано, наприклад, майстерні, яких немає в інших школах, для викладачів передбачається плата вища, ніж у гімназіях і реальних училищах, а в цілому «кошторис обчислюється у розмірах, що перевищують реальні потреби» [10, арк. 263].

У грудні 1897 р. харківський голова вислав новий проект статуту і кошторису, переглянутий комісією з урахуванням висловлених зауважень. Якщо, згідно з першим проектом, школа розраховувала на субсидію від академії не менше 10 тис. рублів з додаванням 25 тис., отриманих від плати за навчання, субсидії міського управління і земств, то в другому проекті кошторис було зменшено з 35 000 до 25 000 тис. без урахування оплати приміщення [10, арк. 14, 263–263 зв.] Але й цей проект було відхилено – вже з причини зайвих подробиць, які в подальшому утруднять розвиток школи [10, арк. 263].

Цього разу академія сама склала проект статуту Харківського художнього училища, ігноруючи будь-які місцеві особливості та виходячи з «височайше затверджених 26 березня 1898 р. програм Казанської і Пензенської шкіл, що є вже взірцями і для наступних шкіл, що субсидуються академією» [10, арк. 264]. Головна особливість цього проекту полягала в тому, що доля харківської школи вирішувалася, перш за все, виходячи з інтересів самої академії. Художньо-промисловий профіль, що відповідав специфіці місцевих умов, відкидався. Харківська міська школа, як і інші підпорядковані Санкт-Петербурзькій академії навчальні заклади середньої ланки мистецької освіти, повинна була готувати абітурієнтів для Вищого художнього училища в столиці і вчителів малювання, креслення й чистописання для середніх загальноосвітніх навчальних закладів [10, арк. 68 зв.–69]. Єдине, що за статутом пропонувалося для задоволення потреб художньої промисловості, – організувати при школі безоплатні курси для ремісників [10, арк. 70].

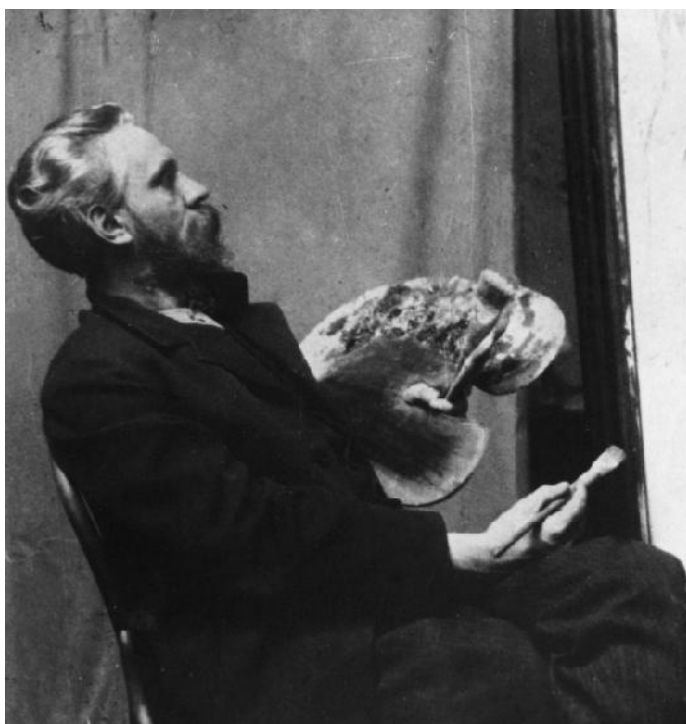
І хоч харківська міська комісія, що займалася питаннями створення державної художньої школи в Харкові, під тиском необхідності, а не за внутрішнім переконанням вимушено погодилася з умовами, поставленими Санкт-Петербурзькою академією [10, арк. 265 зв.], справа затяглася надовго. Лише 6 листопада 1906 р. статут було підписано імператором і головою Ради міністрів Столипіним, після чого ще 19 травня 1908 р. затверджено, врешті-решт, Державною радою і Державною думою [10, арк. 354; 12, арк. 26]. Не справилися надії харківської комісії і на отримання серйозної грошової підтримки від Санкт-Петербурзької академії. Тільки в 1902 р., після шести років клопотань, була нарешті виділена субсидія розміром усього 2400 рублів, призначена на оплачування праці художникам М. С. Федорову і Р. М. Боровському, направленим академією працювати в харківську школу [12, арк. 70]. Для порівняння: лише проектування будинку училища потребувало 40 000 рублів [12, арк. 72].

Утім, розглянувши у січні 1907 р. клопотання харківського міського голови про призначення більш суттєвої субсидії школі, «справа якої тягнеться більше 12 років», академія відповіла, що «введення нового статуту... слід здійснювати не відразу, а поступово й обережно». У збільшенні ж субсидії було відмовлено, бо вона, на думку академічної ради, мала надаватися «тільки на художню діяльність Харківського училища, але не на загальноосвітні предмети і не на господарські потреби» [12, арк. 12]. Заслухавши чергову заяву харківського міського голови від 31 березня 1907 р., зібрання академії, проведене наступного місяця, вирішило до призначеної раніше харківській школі суми в 2400 додати ще 2600 рублів [12, арк. 15]. У жовтні 1908 р. віце-президент І. І. Толстой звертав увагу академічного зібрання, що з коштів академії на потреби провінційних художніх шкіл «йдуть насправді крихти, що зовсім не відповідають величезності країни та її художнім потребам» [12, арк. 101 зв.]

Звичайно, затягування справи з відкриттям художнього училища в Харкові пояснювалося не стільки консервативністю самої Санкт-Петербурзької академії, скільки політикою царського уряду, зайнятого боротьбою зі зростаючим революційним рухом. Як і відомий циркуляр про очищення гімназій від «кухарчиних дітей», це був один із заходів «зверху», що мав стримувати розвиток народної освіти. Невипадково в канцелярію харківського губернатора 1901 р. надійшов лист, у якому пропонувалося збільшити плату за навчання до 40 рублів і таким чином знайти гроші на училище. У відповіді губернатора викладено думку комісії, що завідую-

Лл. 1. Олексій Бекетов. Фото. 1900-ті

Лл. 2. Михайло Пестриков. Фото. 1900-ті

вала міським художньо-промисловим музеєм, і педагогів школи про незгоду, оскільки «навіть чи було б доцільним підвищувати плату за навчання, а скоріше слід було б полегшити бідному населенню можливість отримати художню освіту» [10, арк. 130 зв.] Така позиція могла стати однією з причин тих великих ускладнень, що виникли на шляху перетворення харківської міської художньої школи в училище.

У результаті такої довгої реорганізації харківська школа в період свого першого десятиліття (1896–1906) більше втратила, ніж зросла. Кількість учнів, починаючи з третього року її роботи, дещо зросла в порівнянні зі школою Раєвської-Іванової, але ненадовго: у 1898/99 навчальному році було 90 учнів, у наступні два роки кількість їх піднялася до 103, після чого зменшилася до 79, ненадовго піднявшись (до 85) у 1904 р. [2, с. 839–840]. Розширення загальної художньої підготовки завдяки відкриттю натурного класу, якого не було в школі Раєвської-Іванової, – безумовно, цінне надбання, але воно суттєво не вплинуло на поліпшення загального стану. Участь у конкурсах не відзначалася вже великими успіхами, як це було в школі Раєвської-Іванової. Найкращим із відгуків, отриманих міською школою, було рішення академічної комісії, що розглядала надіслані на конкурс роботи за 1897/98 навчальний рік; у цьому рішенні про харківську школу сказано, що малювання в ній «поставлено задовільно» [2, с. 839].

Утім, втрата прикладного профілю, що притягував певний контингент учнів, невдовзі дала

про себе знати. У цілому за перші чотири роки лише вісім учнів міської школи були удостоєні звання вчителів малювання [2, с. 839], а основна маса не отримала ні прав, ні практичного застосування набутих навичок у якихось формах прикладного мистецтва. У результаті вже 1904 р., згідно з відгуком відомого харківського історика Д. І. Багалія, школа перетворилася «в студію для вільних слухачів і аматорів» [10, арк. 227].

Після затвердження статуту робота в школі почала помітно налаштовуватись. Надія на вже близьке перетворення в училище з відповідними правами активізувала педагогів і сприяла приросту учнів. У першому півріччі 1908 р. в школі навчалось 100 учнів, у другому – вже 127 з 23 губерній, наступного року – 171 з 32 губерній, в 1910 – 182 з 31 губернії [12, арк. 125 зв., 346, 348]. Виходячи з річних звітів школи, загальна художня підготовка проводилася відповідно до прийнятої академічної системи й виявляла близьку схожість із програмами інших художніх шкіл і училищ, підпорядкованих Санкт-Петербурзькій академії. Викладалося елементарне й орнаментальне малювання, далі – малювання частин людського тіла, масок, голів і фігур з гіпсів і живої натури. Вивчаючи живопис, учні переходили поступово з класу натюрморту в клас малювання голів, а після вивчалася історія мистецтв, анатомія та анатомічне малювання, перспектива, геометричне й архітектурне креслення [12, арк. 120–120 зв., 346, 348]. Утворилась основна група постійних педагогів. Окрім М. Р. Пестрикова (Лл. 2) та

М. С. Федорова (Іл. 3), які вже працювали, прийшли М. А. Беркос (Іл. 4) і К. П. Пінеєв, а також художник-архітектор М. Ф. Піскунов – їх прізвища уперше зустрічаються в документах за 1904 р. [10, арк. 224–225, 241 зв.] На педагогічних радах розглядалися різні питання, що стосувалися загальної справи. Починаючи з 1908 р. в академію мистецтв подавалися річні звіти школи (відсутні лише за 1911 і 1912 рр., тобто за період реорганізації в училище), а на академічні виставки відправлялися роботи учнів [12, арк. 120, 346, 348].

У виставці, влаштованій в академії 1908 р., окрім харківської школи, брали участь багато інших, що склали мережу середніх навчальних мистецьких закладів, – одеська, пензенська, казанська, київська, віленська, кам'янець-подільська, тифліська, Ростова-на-Дону і воронезька. Харківська поступалася першим чотирьом як за кількістю робіт, так і за якістю виконання [12, арк. 122]. В основному претензії академічної комісії стосувалися робіт натурного класу: її представники вважали їх «безбарвними і такими, що виявляють непідготовленість учнів з рисунку», а самі рисунки – позбавленими закінченості [12, арк. 122]. Представник від харківської школи К. П. Пінеєв доповідав комісії з цього приводу, що «у старших класах немає постійного складу учнів і немає можливості провести» їх «попередньо через весь курс», бо «після певної підготовки учні, які мали можливість, поступали в інші школи, що надавали права» [12, арк. 122–122 зв.] Утворювалося зачароване коло: академія, відмовляючи харківській школі в суттєвій матеріальній підтримці для перетворення в училище, вимагала спершу підняти рівень навчання. На виставках учнівських робіт академічна комісія продовжувала вказувати на ті ж самі недоліки [12, арк. 319, 348]. У свою чергу педагоги школи продовжували стверджувати, що якісне зростання пов'язане з отриманням школою відповідних прав [12, арк. 346].

Художнє училище. Довгоочікувана реорганізація в Харкові міської художньої школи, розпочавшись 1896 р., врешті-решт відбулася 1912 р. З цього часу, відкривши чотири загальноосвітні класи, школа отримала відповідні права і почала називатись училищем [13, арк. 75]. Після його закінчення учні могли працювати викладачами малювання, креслення і чистописання в середніх навчальних закладах, а найбільш здібні – продовжити навчання в Академії мистецтв [10, арк. 357–357 зв.] У 1913–1914 рр. запрацювали п'ятий і шостий загальноосвітні класи, яких не вистачало, і, таким чином, була завершена реформа [11, арк. 211, 345].

Незважаючи на те, що втрата прикладного профілю завдала шкоді подальшому роз-

витку цього виду художньої освіти в місті, у цілому діяльність училища дала чимало позитивних результатів. Перш за все, зміцнилася його матеріальна база. У 1913 р. навчальний заклад було переведено з художньо-промислового музею в нове, спеціально збудоване приміщення [11, арк. 211], що нині є головним корпусом ХДАДМ. Кошторис училища на 1914 р. складав 35 316 рублів [11, арк. 345], тоді як бюджет школи Раєвської-Іванової ніколи не доходив до 2000 рублів [8, с. 6]. Це дозволило значно збільшити навчальний фонд. Училище мало досить велику колекцію гіпсів, що дозволяло дотримуватись поступовості навчання, драпування, різні предмети для натюрмортів, живописні взірці, академічні рисунки [11, арк. 345], розбірні моделі рук і ніг, частина яких була придбана ще до реорганізації школи в училище [10, арк. 289–289 зв.; 12, арк. 192, 196, 348], моделі м'язів, проєкційний ліхтар і більш як 3500 діапозитивів [11, арк. 345], якими ще певною мірою в 1990-х рр. користувалися в Харківському художньо-промисловому інституті (з 2001 – ХДАДМ), що став правонаступником училища. На 1 січня 1915 р. вартість навчальних посібників складала більше 8700 рублів [11, арк. 345]. Тільки з бібліотеки померлого професора, історика мистецтва Є. К. Редіна було придбано 838 книг на суму 2500 рублів, не враховуючи інших покупок і пожертвувань літератури для бібліотеки [11, арк. 345].

Основна частина бюджету училища складалася з міської субсидії (18 – більше 20 тисяч рублів)⁵, допомоги від академії (5000 рублів) і коштів від плати за навчання. Сума, асигнована Санкт-Петербурзькою академією мистецтв, складала приблизно сьому частину училищних витрат. Щоправда, уже в 1914 р. академія намагалась урізати свої асигнування більш ніж удвічі [11, арк. 345], але після настійливого клопотання училища академічне зібрання 21 грудня 1915 р. вирішило залишити попередню суму – 5000 рублів [11, арк. 319]. Коштів, що поступали, однак, не вистачало на необхідні потреби, і довелося підвищити плату за навчання спочатку до 50, а потім і до 70 рублів [11, арк. 310], що мало вплинути на доступність художньої освіти.

Кроком назад у порівнянні з діяльністю школи Раєвської-Іванової став і віковий ценз. Як

⁵ 1 1911 1912
 18 241 ;
 1913
 – 20 481 ;
 1914 –
 20 516 [14, . 15]. 1 1912
 15 000 (. . . «
 1912 .» [11, . 211]

Гл. 3. Митрофан Федоров. Фото. 1900-ті

Гл. 4. Михайло Беркос. Фото. 1885

і в деякі інші навчальні заклади, підпорядковані Санкт-Петербурзькій академії мистецтв, в училище приймалися діти обох статей віком не менше 12 років [12, арк. 357]. Молодші діти залишалися за бортом художньої освіти. Утім, у цілому училище стало новою, більш високою сходиною в художній освіті міста. Продовжував збільшуватися приріст учнів. На 1 січня 1914 р. в Харківському художньому училищі навчалось 228 чоловік [11, арк. 211], а в наступному навчальному році – 240 із 45 губерній [11, арк. 345], що майже втричі перевищувало річну кількість вихованців у школі Раєвської-Іванової періоду розквіту цього закладу.

Підвищення плати за навчання в училищі на перший погляд сприймається як серйозне гальмо в отриманні художньої освіти дітьми з незаможних прошарків суспільства. Однак звіти показують і дії іншого характеру. У 1914 р. створеним при училищі товариством «вспомоществования» було задоволено 98 заяв про матеріальну допомогу. 65 учнів із 240 були звільнені від плати за навчання, 17 виплачувалася стипендія в розмірі від 50 до 300 рублів, неспроможним учням видавалися безкоштовні обіди в їдальні навчального закладу, художні приладдя тощо [11, арк. 211, 345]. Підлітки та молодь з «нижчих» прошарків склали більшість вихованців закладу. У 1913 р. тут навчались 113 чоловік із міщан, цехових і селян [11, арк. 211]. У наступному році показник зріс до 122 [11, арк. 345]. Тому в даному разі отримання

більш високої плати з учнів спроможних було одним із заходів, що сприяв поліпшенню матеріального стану училища, а не цілеспрямованою перешкодою для абітурієнтів із «нижчих» прошарків.

Зміцнення становища одразу же стало використовуватися для розширення художньої підготовки учнів. Виходячи зі звіту за 1913 р., до програми, що склалася в міській художній школі, додалося спеціальне вивчення (як окремий клас із живопису) торсу й частин людського тіла [11, арк. 211], у 1914 р. – введено викладання методики малювання та чистописання [11, арк. 345] і порушено клопотання перед Санкт-Петербурзькою академією про дозвіл відкрити скульптурне відділення у зв'язку з потребою «у школі скульптури» [11, арк. 143] в місті.

Значно розширився склад педагогів. Примітно, що абсолютну більшість викладачів художніх дисциплін склали учні Рєпіна: Г. М. Горелов, О. О. Кокель, О. М. Любимов, С. М. Прохоров, О. І. Тітов, М. С. Федоров. У Вищому художньому училищі в майстерні В. Є. Маковського навчався К. П. Пінєєв. Продовжували працювати М. Р. Пестриков і М. А. Беркос, які закінчили Санкт-Петербурзьку академію мистецтв відповідно у 1893 і 1899 рр., тобто до введення системи майстерень. Серед викладачів спеціальних предметів були професор кафедри теорії та історії мистецтв Харківського університету Ф. І. Шміт, відомий згодом як автор теорії прогресивного циклічно-

Лл. 5. Олександр Любимов – директор Харківського художнього училища. Фото. 1914

го розвитку мистецтва, і так само відомий потім лікар-анатом В. П. Воробйов. Директором училища був призначений О. М. Любимов [13, арк. 88] (Лл. 5).

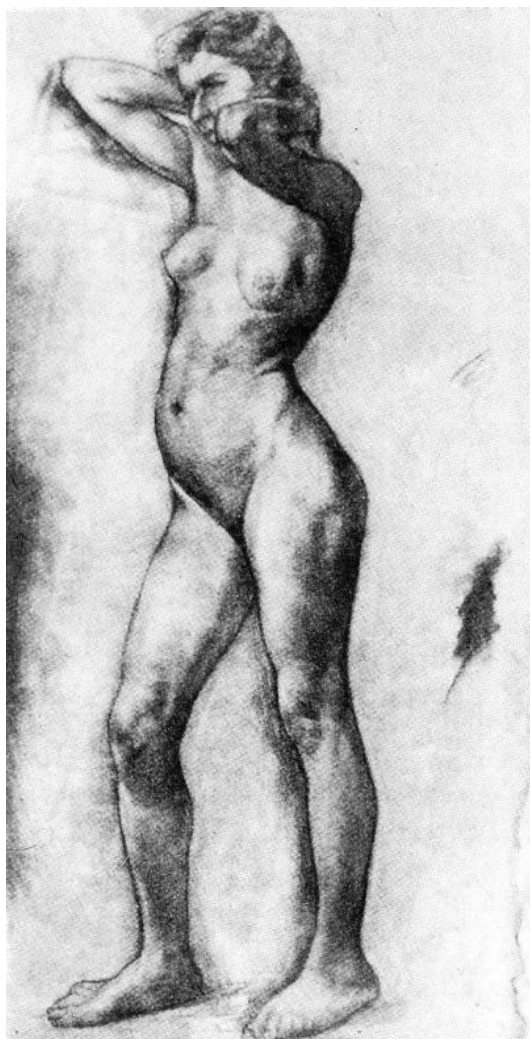
Мистецькі погляди педагогів цього колективу формувалися під впливом зростаючого незадоволення існуючим ладом у широких верствах суспільства і багато в чому близькі до передових ідей часу. В умовах початку ХХ ст., в період гострої ідейної боротьби в мистецтві, виступів представників нової генерації проти академічного консерватизму, що простежується і в художньому житті Харкова (а деякі гарячі голови взагалі закликали до повної ліквідації академії), педагоги харківського училища зробили значний внесок у справу збереження цінних традицій, які вже раніше склались у художній освіті міста, у збереженні серйозної професійної школи.

Викладання проводилося за програмою, перевіреною часом, про що свідчать звіти про діяльність Харківського художнього училища за 1913 і 1914 рр. [11, арк. 211, 345]. Як і раніше, зберігався принцип поступовості навчання. Від простих геометричних предметів учні переходили до більш складних, а потім – до вивчення фігури людини в доквітлі. При навчанні рисунку, як і раніше, особлива увага зверталася на вміння учня аналізувати природу, застосовувати знання теоретичних дисциплін – пластичної анатомії,

перспективи. Як розповідав авторці даної статті 1982 р. колишній випускник училища, видатний український мистець Б. В. Косарев, педагог, помітивши в роботі учня викривлення, не просто розкривав помилку, а й, щоб той краще усвідомив її, направляв до відповідних таблиць або скелета. Ґрунтовне володіння науковою основою рисунку самими педагогами надавало їм можливість зображувати фігуру в складних ракурсах, передавати рух і пластику конкретної людини і, що особливо важливо, привчати учнів бачити велику форму, її конструктивну основу, що вкотре підтверджує зв'язок харківських художників-педагогів з найкращими традиціями академічної школи. А рисунки О. О. Кокеля, які відзначалися і глибиною аналізу, і чеканністю форми, досі експонуються на кафедрі рисунку ХДАДМ серед найкращих наочних матеріалів для студентів.

Разом з традиційністю в рисунках самих педагогів простежувалися й нові риси, що проявлялися у зв'язку із загальною спрямованістю мистецтва зламу ХІХ і ХХ ст. Так, у роботах О. О. Кокеля простір відтворюється більш узагальнено і не тоном, а різним за активністю контуром, як, наприклад, у рисунку фігури дівчини, яка стоїть у профіль із закинутими за шию руками (Лл. 6). За скульптурною чеканністю форми і лаконічністю контуру цей рисунок нагадує класичний рельєф. Але це вже не твердий контур класицистичного малюнка, а лінія більш жвава, з певними живописними якостями, підсиленими стриманим введенням світлотіні. Невипадково улюбленим матеріалом для Кокеля став вугіль, що надавав можливість не «перевантажувати» роботу тоном при світлотіньовому передаванні природи.

Як і раніше, поряд із довгочасним рисунком практикувалися короткочасні начерки, що розглядалися як незамінна форма вивчення руху людини. Програмою передбачалися начерки по пам'яті й за враженням [12, арк. 146]. Правда, у звітах школи, що подавалися до Санкт-Петербурзької академії мистецтв з 1913 р., вже немає конкретних відомостей про проходження цього розділу і сказано лише, що заняття зі спеціальних предметів «проводилися згідно зі встановленими програмами» [11, арк. 211, 345]. Утім, про рівень проведення цих занять можна скласти уявлення, виходячи з професійних якостей викладачів. Чудовим майстром начерків був сам директор училища О. М. Любимов, який викладав трохи не у всіх рисувальних класах – частин тіла, масок, фігурному і натурному [11, арк. 211, 345]. Він відзначався винятковою здібністю на льоту схоплювати головне – позу, жест, рух. Ці особливості таланту Любимова особливо виявилися в

Іл. 6. Олексій Кокель. Академічний рисунок. 1890-ті. Пал., вуг.

Іл. 7. Олександр Любимов. В. Комісаржевська. Журнал «Театр и искусство». 1903

журнальній графіці, де його успіхи на той період були найбільш визначними. Як приклад можна навести шарж на В. Комісаржевську (Іл. 7).

Основою професії, як і раніше в харківській школі, продовжував вважатися академічний рисунок. Особливе значення, яке надавалось йому, виявлялося не лише в кількісній перевазі виконаних робіт [11, арк. 211, 345], а й у деяких нововведеннях, що не знайшли відображення в програмах інших художніх училищ. Так, окрім курсу пластичної анатомії, що читав лікар, починаючи з класу частин тіла, викладали анатомічне малювання, як це було у Вищому художньому училищі при Санкт-Петербурзькій академії мистецтв і мало сприяти глибшому розумінню учнями будови людського тіла. У Харківському училищі курс анатомічного малювання викладав один із учнів Рєпіна С. М. Прохоров (Іл. 8). Мистці-педагоги Харківського училища, перш за все, були гарними рисувальниками.

Композиція, як і в інших школах і училищах, підпорядкованих Санкт-Петербурзькій ака-

демії мистецтв, не викладалася. Але зберігалися традиції учнівських виставок, на яких, окрім інших робіт, були представлені композиційні ескізи. У міській художній школі, що передувала училищу, теми ескізів попередньо затверджувалися на педагогічних нарадах [12, арк. 130, 348]. Композиційними завданнями передбачалося зображення реального життєвого факту, або ж пейзажного мотиву, або ж ілюстрування літературного твору, як, наприклад, «Бенкет», «Побачення», «Обід», «Рибалки», «Повернення з роботи», «Весна», «Льодохід», «Золота осінь», «Казка про рибака і рибку» (за О. С. Пушкіним) тощо [12, арк. 130, 348]. Така практика зберігалась і після перетворення школи в училище. Але в його звітах, надісланих до Санкт-Петербурзької академії, вже немає відомостей про тематику учнівських ескізів. В інформації про училищну виставку за 1914 р., опублікованій у місцевій пресі [21], повідомлялося, що самостійні роботи (начерки й етюди) справляють «краще враження», аніж класні завдання, бо «в кожній із них є дещо

індивідуальне». Серед тих, що «вигідно вирізнялися» на загальному тлі, названі роботи учнів Порошина, Кигичина, Коваленка, Грундт, Дьякова, Перова, Шевченко [21]. Утім, ці збережені дані нічого не говорять про зв'язок робіт зазначених авторів із принципами розуміння композиції самими педагогами, які активно виступали на різних виставках, часом разом зі своїми учнями. Так, Б. Косарев, тільки вступивши до училища, вже 1914 р. брав участь у виставці Товариства харківських художників. Творчі уподобання самих педагогів близькі мистецьким пошукам доби модерну (Іл. 9).

Як показують збережені твори самих викладачів училища того періоду, в основному їм важко дорікнути в непорушному консерватизмі, і їхня творчість виявляє прагнення вирішувати завдання, поставлені перед мистецтвом життям. Прагнення осучаснити програму простежуються й у викладачів теоретичних дисциплін, зокрема у професора Ф. І. Шміта, якого не задовольняло, що під керівництвом викладача учні вивчали лише стародавнє мистецтво, а XVII–XIX ст. просто замовчувалися, і він вніс корективи, аби виправити ситуацію [11, арк. 259 зв.]

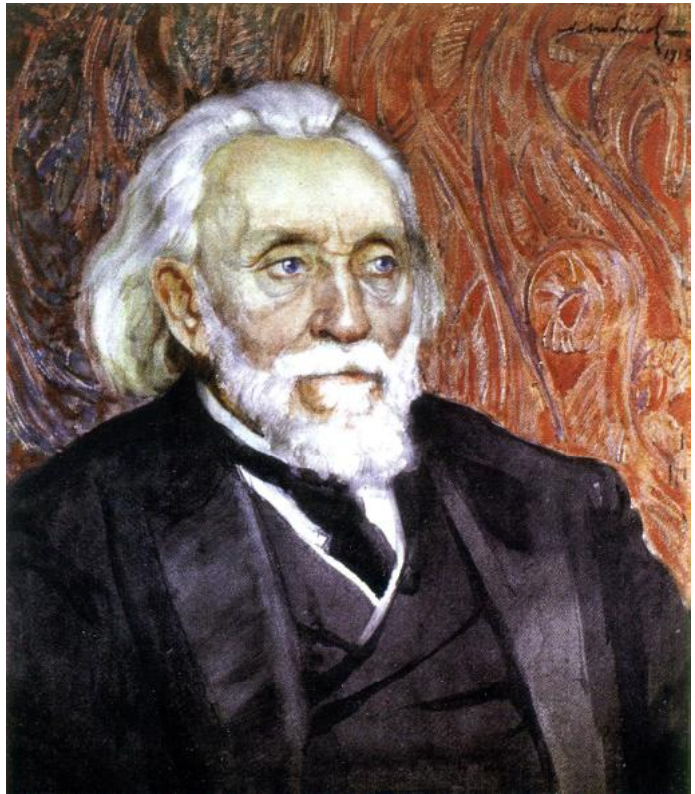
У 1914 р. учням М. Перову і М. Тупіцину були вручені перші свідоцтва про закінчення училища – вже за два роки після реорганізації [11, арк. 345]. Але через початок Першої світової війни училище не встигло повноцінно розгорнути свою роботу. Перший поверх було відведено під лазарет для поранених, частина вихованців і викладачів – покликана в діючу армію [11, арк. 345]. До 1918 р., поки училище ще якось діяло, його встигли закінчити і відомі потім художники В. Бобрицький, В. Дьяков, М. Калмиков, Б. Косарев, М. Міщенко, Г. Цапок, Б. Цибіс, які увійшли до харківського кубофутуристичного угруповання «Спілка семи» (1916–1919). Після виставки своїх творів у 1917 р. вони почали користуватись помітним авторитетом у мистецьких колах міста, а у травні 1918 р. вже демонстрували свої твори на виставці «Союзу мистецтв», що відкрилась у приміщенні Харківського художнього училища. У 1919 р. усі члени «Сімки», як назвав групу Б. Косарев, взяли участь у «Збірнику Нового мистецтва». Утім, невдовзі у зв'язку зі свавіллям більшовицького режиму після проголошення радянської влади на Україні В. Бобрицький [20], Б. Цибіс, В. Дьяков, М. Калмиков вимушено емігрували. Перші двоє у вигнанні з часом стали відомими у світі мистцями. Б. Косарев і Г. Цапок долучилися до творення мистецтва українського авангарду. На хвилі шалених суспільних перетворень в Україні він бурхливо вторгався в її мистецький простір, відкидаючи модерн, а нині

цей авангардний напрям розглядається як одна з яскравих сторінок тогочасної європейської культури. Борис Косарев, який був одним з тих «кубофутуристів», згодом сам довгий час викладав у системі художньої освіти Харкова, як і дехто з його викладачів у художньому училищі, більше пов'язаних із новаторськими ідеями попередньої епохи – модерну. Але це вже нова сторінка розвитку художньої освіти в Харкові.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, аналіз діяльності міської художньої школи і художнього училища в Харкові в період 1896–1918 рр. на основі введення досить значної кількості ще не опублікованих архівних документів допоміг виявити специфічну особливість розвитку мистецької освіти в Харкові – попереми́нну тенденцію до зміни суто художнього напрямку на художньо-промисловий і навпаки. Документально розкрито, що Санкт-Петербурзьку академію мистецтв мало цікавили попередні надбання харківської художньої школи з її традиціями, які своїм корінням сягали другої половини XVIII ст., і процес переведення школи в училище з відповідними правами розтягнувся на 16 років (1896–1912). Наголошено, що для становлення педагогічної системи як міської художньої школи, так і училища особливо важливу роль відіграла попередня діяльність школи Раєвської-Іванової в Харкові. Показано, що в училищі вдалося сформувати досить міцний педагогічний колектив з місцевих мистців і випускників Санкт-Петербурзької академії, як правило, учнів І. Ю. Рєпіна. Але розгорнути діяльність на повну силу завадила Перша світова війна, що розпочалася невдовзі, а також суспільні потрясіння після державного перевороту в Російській імперії і встановлення більшовицької влади на українських теренах. Декілька талановитих учнів, які встигли закінчити училище на 1918 р., стали емігрантами, а дехто – і відомими мистцями на чужині, як В. Бобрицький та Б. Цибіс. Аналіз педагогічної системи Харківського училища показав, що в ньому були закладені фундаментальні основи серйозної професійної школи, які знайшли продовження наступними десятиліттями. Викладачі, які у власній творчості долучалися до новаторських пошуків свого часу, пов'язаних із добою модерну, у своїй системі викладання не завадили учням у їхніх «кубофутуристичних» захопленнях, коли модерн стрімко втрачав позиції під натиском українського авангарду. А в подальшому, на нових етапах розвитку мистецької освіти в місті, продовжував використовуватись і досвід тих, хто більше спирався на усталені традиції, і новітні пошуки, але це вже потребує подальших досліджень.

Іл. 8. Семен Прохоров. Автопортрет. 1895.
П. на карт., о.

Іл. 9. Олександр Любимов. Портрет
С. О. Раєвського. 1916. П. на карт., о.

Література:

1. Александр Михайлович Любимов : Живопись. Рисунок. Шарж. 1879–1955 / сост. Н. Г. Мямлин, Е. Н. Николаева. Москва : Художник и Книга, 2001. 95 с.
2. Багалеј Д. И., Миллер Д. П. История города Харкова за 250 лет его существования (с 1665-го по 1905-й год) : в 2-х т. Харьков : Тип. и литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. Т. 2 : XIX-й и начало XX-го века. 986 с.
3. Бондаренко Б. А. Каменная летопись. История градостроительства и архитектуры Харькова : путеводитель. [Изд. 2-е, доп. и перераб.]. Харьков : Прапор, 1978. 72 с., 32 ил.
4. Денисенко О. Передумови формування Харківської художньої школи. *Мистецька антологія Харківщини. Історія. Традиції. Сучасність. Велика колекція* : [альбом у 2 т.] / [голов. ред. В. І. Ковтун]. Харків : Юнісофт, 2018. Т. 1. С. 19–76.
5. Лагутенко О. Українська графіка першої третини XX століття. Київ : Грані-Т, 2006. 240 с.
6. Отчет Харьковской школы рисования М. Д. Раевской-Ивановой за весеннее полугодие 1896 года и краткие сведения о школе от ее основания 1869 г. до передачи ее в ведение Харьковского городского управления в 1896 году. Харьков : б. и., 1897. 12 с.
7. Павлова Г., Чечик В. Борис Косарев: 1920-ті роки. Від малярства до теа-кіно-фото. Київ : Родовід, 2009. 288 с.
8. [Раевская-Иванова М. Д.]. Двадцатипятилетие Харьковской школы рисования с 1869 года по 1894 и отчет школы за 1893 год. Харьков : Литотип. Варшавской, 1894. 36 с.
9. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф. 789 (Академия художеств). Оп. 11. Спр. 198 (О Харьковской рисовальной школе М. Д. Раевской-Ивановой). 1892–1897.
10. РГИА. Ф. 789 (Академия художеств). Оп. 12. Спр. 8-3 (Об учреждении в городе Харькове художественного училища). 1894.
11. РГИА. Ф. 789 (Академия художеств). Оп. 13. Спр. 68 (Переписка по Харьковскому художественному училищу). 1913–1918.
12. РГИА. РФ. Ф. 789 (Академия художеств). Оп. 13. Спр. 145а (Переписка по Харьковскому художественному училищу). Т. 1. 1906–1913.
13. РГИА. Ф. 789 (Академия художеств). Оп. 13. Спр. 145б (Переписка по Харьковскому художественному училищу). Т. 2. 1906–1913.
14. РГИА. Ф. 1284 (Департамент общих дел МВД). Оп. 187. Спр. 113 (Художественное училище в Харькове). 1911.
15. Соколюк Л. Школа Раевської-Іванової: Мистецько-промислова освіта у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. 248 с., 311 іл.
16. Соколюк Л. Д. Эволюция художественной школы Харькова во второй половине XVIII – начале XX века (К истории художественной жизни Харькова) : дис. ... канд. искусствоведения. Харьков, 1986. Т. 2. 192 с.
17. Українське мистецтво та архітектура кінця XIX – початку XX ст. / П. О. Білецький [та ін.] ; відп. ред. Н. Ю. Асєєва ; НАНУ. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ : Наукова думка, 2000. 240 с.
18. Харківська пейзажна школа: Остання чверть XIX – початок XX століття : [Альбом] = The Kharkiv School of Landscape Painting: Last 19th – Early 20th century / авт.-упоряд. : В. С. Немцова, С. О. Бінусова, О. Й. Денисенко. Київ : Родовід, 2009. 273 с.
19. Художник Митрофан Федоров, 1870–1941 / [сост. : М. С. Шендерова, Л. Е. Шендерова]. Воронеж : Центр духовного возрождения Черноземного края, 2013. 301 с.

20. Чечик В. В. Билет в «куда-нибудь» (Харьковский художник-эмигрант Владимир Бобрицкий). *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків : ХДАДМ, 2001–2002. Вип. 2–3/1. С. 88–93.
21. Школа и жизнь. *Утро*. 1914. 23 дек. С. 5.

References:

- Miamlin, N. G. & Nikolaeva, E. N. (Eds.). (2001). *Aleksandr Mikhailovich Liubimov : Zhivopis. Risunok. Sharzh. 1879–1955* [Aleksandr Mikhailovich Lubimov: Painting. Drawing. Caricature]. Moscow: Khudozhnik i Kniga. [In Russian].
- Bahalei, D. I. & Miller, D. P. (1912). *Istoriia goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniia (s 1665-go po 1905-i god)* (Vols 1–2) [History of the city of Kharkiv for 250 years of its existence (from the foundation 1665 to 1905)] (Vol. 2). Kharkiv: Tip. i litografiia M. Zilberberg i S-va. [In Russian].
- Bondarenko, B. A. (1978). *Kamennaya letopis. Istoriya gradostroitelstva i arkhitektury Kharkova* [Stone chronicle. History of urban planning and architecture of Kharkov] (2nd ed.). Kharkiv: Prapor. [In Russian].
- Denysenko, O. (2018). Peredumovy formuvannia Kharkivskoi khudozhnoi shkoly. In V. I. Kovtun (Ed.). *Mystetska antolohiia Kharkivshchyny. Istoriia. Tradytzii. Suchasnist. Velyka kolektsiia* (Vols 1–2) [Art anthology of Kharkiv. History. Traditions. Modernity. Great collection] (Vol. 1, pp. 19–76). Kharkiv: Yunisoft. [In Ukrainian].
- Lahutenko, O. (2006). *Ukrainska hrafika pershoi tretyny XX stolittia* [Ukrainian Graphics of the First Third of the twentieth century]. Kyiv : Hrani-T. [In Ukrainian].
- Otchet Kharkovskoi shkoly risovaniia M. D. Raevskoi-Ivanovoi za vesennee polugodie 1896 goda i kratkie svedeniia o shkole ot ee osnovaniia 1869 g. do peredachi ee v vedenie Kharkovskogo gorodskogo upravleniia v 1896 godu* [Report of the Kharkiv school of drawing Rayevska-Ivanova for the spring half of 1896 and brief information about the school from its foundation in 1869 before being transferred to the jurisdiction on the Kharkiv city administration in 1896]. (1987). Kharkiv: n. ed. [In Russian].
- Pavlova, T. & Chechuk, V. (2009). *Borys Kosarev: 1920-ti roky. Vid maliarstva do tea-kino-foto* [Borys Kosarev : 1920s. From painting to theatre-cinema-photo]. Kyiv: Rodovid. [In Ukrainian].
- [Raevskaia-Ivanova, M. D.]. (1894). *Dvadcatipiatiletie Kharkovskoi shkoly risovaniia s 1869 goda po 1894 i otchet shkoly za 1893 god* [The twenty-fifth anniversary of the Kharkov school of drawing from 1869 to 1894 and the school report for 1893]. Kharkiv: Litotip. Varshavskoi. [In Russian].
- RGIA (Russian State Historical Archive). (1892–1897). Fund 789 (Academy of Arts). Inventory 11. Case 198 (About Rayevska-Ivanova's Kharkiv art school). [In Russian].
- RGIA. (1894). Fund 789 (Academy of Arts). Inventory 12. Case 8-Z (About the establishment of an art school in Kharkov). [In Russian].
- RGIA. (1913–1918). Fund 789 (Academy of Arts). Inventory 13. Case 68 (Correspondence on the Kharkov Art School). [In Russian].
- RGIA. (1906–1913a). Fund 789 (Academy of Arts). Inventory 13. Case 145a (Correspondence on the Kharkov Art School) (Vol. 1). [In Russian].
- RGIA. (1906–1913b). Fund 789 (Academy of Arts). Inventory 13. Case 145b (Correspondence on the Kharkov Art School) (Vol. 2). [In Russian].
- RGIA. (1906–1913c). Fund 1284 (Department of General Affairs of the Ministry of Internal Affairs). Inventory 187. Case 113 (Art school in Kharkov). [In Russian].
- Sokolyuk, L. (2020). *Shkola Raievskoi-Ivanovoi: Mystetsko-promyslova osvita u Kharkovi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Rayevska-Ivanova's school. Artistic and industrial education in Kharkiv (the second half of the 19th – early 20th century)]. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [In Ukrainian].
- Sokolyuk, L. D. (1986). *Evolutiicia khudozhestvennoi shkoly Kharkova vo vtoroi polovine XVIII – nachale XX veka (K istorii khudozhestvennoi zhizni Kharkova)* (Vols 1–2) [The evolution of the art school in Kharkov in the second half of the 18th – early 20th century (To history of the artistic life of Kharkov)] (Vol. 2). PhD dissertation. Kharkiv. [In Russian].
- Asieieva, N. Yu. (Ed.). (2000). *Ukrainske mystetstvo ta arkhitektura kintsia XIX – pochatu XX st.* [Ukrainian art and architecture of the late 19th – early 20th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Nemtsova, V., & Denysenko O. (Eds.). (2009). *Kharkivska peizazhna shkola: Ostannia chvert XIX – pochatok XX stolittia* [The Kharkiv School of Landscape Painting: Last 19th – Early 20th century]. Kyiv: Rodovid. [In Ukrainian & English].
- Shenderova, M. S. & Shenderova, L. E. (Eds.). (2013). *Khudozhnik Mitrofan Fedorov, 1870–1941* [Artist Mitrofan Fedorov. 1870–1941]. Voronezh: Tcentr dukhovnogo vozrozhdeniia Chernozemnogo kraia. [In Russian].
- Cechik, V. V. (2001–2002). Bilet v “kuda-nibud” (Kharkovskii khudozhnik-emigrant Vladimir Bobritskii) [A ticket to “somewhere” (Kharkov artist-emigrant Vladimir Bobritskii)]. *Traditions and innovations in higher architectural and artistic education*, 2–3/1, 88–93. [In Russian].
- Shkola i zhizn [School and life]. (1914, December 23). *Utro*, p. 5. [In Russian].